

İmam Hasan'a "Çok Boşanan" Yakıştırmasıyla İlgili Uydurma Rivayetlerin Eleştirel Tahkiki

Doç. Dr. Resul Muhammed Ca'ferî

Özet

Hadis uydurma, İslam toplumunun Peygamber (s.a.a) döneminden bu yana maruz kaldığı felaketlerden biridir. Bu işin hedefleri arasında dinî ve siyasî önderlerin şahsiyetine suikast vardır. İmam Hasan'ın (a.s) insan yetiştirecek ve örnek alınacak hayatı, uydurma hadislerin zehirli akları tarafından yanlış tanımlanmıştır. Sünnî ve Şii kaynaklarda muhtelif tarihlerle İmam Sâdık'tan (a.s), onun sürekli kadın alıp boşadığı nakledilmiştir. Bazı kaynaklarda da -senet zikredilmeksizin- eşlerinin sayısı üçyüze kadar çıkarılmıştır. Şahitler, bu hadisleri uyduran odağın Abbâsî halifesi Mansur olduğunu anlatıyor. Çünkü tarih, onun bu ithamı -Hasanî seyyidlerin kıyâmı bastırıldıktan sonra- İmam Hasan'a nispet eden ilk kişi olduğuna tanıklık ediyor. Rical araştırmaları ve rivayetlerin senetleri üzerindeki çalışmalar, bu rivayetlerden bazılarının esas itibarıyla senetten yoksun olduğunu ve rivayet değeri taşımadığını gösteriyor. Geriye kalan rivayetler de Şia'da Abdullah Sinan ve Yahya b. Ebi'l-Alâ el-Razî isimli iki kişiye, Ehl-i Sünnet'te de Hatim b. İsmail isimli kişiye dayanıyor. Araştırmalar gösteriyor ki, hadis uydurma ve sözkonusu rivayetleri hükümet vesilesiyle Şia'nın iki râvisinin hadis kitaplarına sokulmuş olma ihtimali vardır. Rivayetler, muhteva açısından da nakli ve akli delillere göre ciddi çelişkiler içeriyor.

Anahtar kelimeler: İmam Hasan (a.s), çok boşanan, hadis uydurma, Abbâsîler

Giriş

İslam ümmetinin maruz kaldığı felaketlerden biri de hadis uydurma ve onu siyasî, mezhebî vs. çeşitli saiklerle Masumlara (a.s) nispet etmektir. Siyasî ve mezhebî saiklerle hadis uydurulması ve onun dinî önderlere nispet edilmesinin kökleri Allah Rasûlü (s.a.a) dönemine kadar gitmektedir. Uydurma hadislerin gölgesi o kadar uzundur ki Allah Rasûlü (s.a.a) hayat-tayken itirazını açıkça dile getirmiş ve hadis uyduranlara cehennem ateşini vadetmiştir.

(Seyyid Radiyy, 1414, s. 325/Saduk, 1404, c. 2, s. 212). Hadis uydurmada dehşete düşüren saiklerden biri de dinî önderlerin şahsiyetine suikast düzenleme ve kişiliğini tahrip etme olmuştur. İmam Hasan (a.s), bu fesat ve gazez okunun hedefi olmuş kişiler arasındadır.

Sünnî ve Şii rivayet mecmuaları ile sirret ve rical kitaplarında İmam Hasan'a (a.s) "mıtlak" yakıştırmasında bulunulmuştur. "Mıtlak", mif'al vezninden mübalağa sigasıdır. (Esterâbâdî, 1395, c. 3, s. 421). Lugat

yazarları "mutlak" kelimesini açıklarken şöyle demektedir:

رجل مطلق و مطليدُ أي كثير الطلاق
للنساء (Çok sayıda karısını boşayan adam).
(Ferahidî, 1409, c. 5, s. 101).

Müsteşrikler gibi bazı araştırmacılar da İmam Hasan'ın (a.s) "mutlak"lığına dair rivayetleri yanlı biçimde bildirip tahlil ederek gazezkârca İmam Hasan'a (a.s) ilişkin na-hoş bir fotoğraf sunmanın peşine düşmüştür.¹ Şiî ve Şiî olmayan çoğu âlim, rivayet mecmuaları ve siret kitapları üzerine görüş belirtmeksizin sadece haberi aktarmıştır. Bazı Şiî âlimler rivayetleri sahih zannederek hadislerdeki müşkülleri çözme yoluna gitmiştir. (Bkz: Tüsterî, 1433, s. 71). *Hadâik* sahibi gibiler de rivayetleri muhtelif açılardan inceledikten sonra sorunlu kısımlara cevap vermeye güç yetiremediklerini itiraf etmekte ve kalemını daha ötesine geçmekten alıkoymaktadır. (Bahranî, 1409, c. 25, s. 148). Aralarında Bâkır Şerif Kureşî ve Haşim Ma'ruf Hasanî'nin de bulunduğu âlimler ise genel hatlarıyla ve muhtevaya daha fazla odaklanarak onları tenkide yönlenmiş; senet tartışması sırasında da Ehl-i Sünnet rivayetleri ele alarak *Kâfi* ve *Mehasin* gibi Şiî kitaplardaki rivayetlerin senetleriyle daha az ilgilenmiştir.

"İmam Hasan'ın mutlak olduğu ile ilgili rivayetlerin tenkit ve tahkiki" başlıklı makalenin Seyyid Muhammed Murtaza'nın kaleminden çıktığını söylemek gerekir. Bir âlime yakışan bu tahkikte hadisler senet ve metin bakımından incelenmiştir. Ama senet tahkiklerinde ortaya çıkan bazı sorunlar ve

eksiklikler, sarfedilen gayrete rağmen rical ve tarihin bazı derin meselelerinin ihmal edildiği dikkate alınarak ve muhtevadaki müşkülleri takviye etme amacıyla bu mevzu yeniden araştırılmıştır. Bu tahkikin iddiası, hiç değilse İmam Hasan'ın (a.s) "mutlak" olup olmadığı şüphesine cevap veren önceki araştırmayı tamamlamaktır.

Bu araştırma, hedef açısından yapısal araştırmalar türüne giren bir tahkiktir. Yöntem bakımından ise keşif araştırmaları kategorisindedir. Çünkü keşif araştırmalarında asıl hedef, hakkında gerekli bilgi ve veri bulunmayan durumu tanımdır. Burada araştırmacı, tahkik konusu mevzuyu daha iyi anlayabilmek için yardımına başvuracağı malumatın peşine düşer. Bu incelemede şu sorunun cevabı aranacaktır: "Çok boşanan" yakıştırmasıyla ilgili rivayetlerin senet ve muhtevası hangi kritere göre muteber sayılmaktadır? Bu soruya cevap verirken önce haberi veren Sünnî ve Şiî rivayetler, sonra da onların senetleri incelenecek ve nihayet rivayetlerin anlamları naklî ve akllî delillerle değerlendirilecektir.

1. Şiî Rivayetler

Şiî rivayet mecmualarında yapılacak araştırmada İmam Hasan'ın (a.s) "çok boşanan" biri olduğuna dair rivayetler Şia'nın meşhur ve muteber eserlerinde görülecektir. Bu rivayetlerin geçmişi Hicrî üçüncü ve dördüncü yüzyıla dayanmaktadır. Şia'nın kadim eserleri olan *Mehasin*, *Kâfi* ve *Deâimu'l-İslam* kitaplarında bu rivayetlere yer verilmiştir:

¹ Vaglieri bu mitolojiyi dalandırıp budaklandırarak şöyle yazar: Hasan Medine'ye yerleştikten sonra -en azından görünüşte- huzur içinde yaşadı ve siyasete karışmadı. Geçmişte olduğu gibi defalarca hanımlarını boşadı ve tekrar evlendi. Öyle ki mutlak, yani çok boşanan lakabıyla anılır oldu. Altmış, yetmiş veya doksan karısı ve aynı zamanda üçyüz ya da dört yüz mutası vardı. Ama şehvani hazlarla dolu bu hayatın pek o kadar tepki çekmediği anlaşılıyor. (Takizade Daverî, Şemsi 1375, s. 105.)

Yazarın araştırmasına temel oluşturan, bu rivayetleri aktaran elimizdeki en eski eser olarak *Mehasin*'dir. Bu kitapta Berkî (Hicrî 274-282), kendi senediyle Abdullah b. Sinan aracılığıyla İmam Sâdık'tan (a.s) şöyle nakleler: Bir adam Emirülmüminin'in (a.s) yanına geldi ve dedi ki: "İstişare etmek istiyorum. Hasan, Hüseyin ve Abdullah b. Ca'fer kızıma talip oldu. [Onlardan hangisini kızıma eş olarak seçeyim?]" İmam şöyle buyurdu: "İstişare konusu yapılan şey güvenilir olandır. Bil ki, Hasan çok boşanıyor. Kızını Hüseyin'in nikahına ver, o daha iyi." (Berkî, 1371, c. 2, s. 601).

Ondan sonra Kuleynî (Hicrî 329) Kâfi'de iki rivayet nakletmiştir:

Birinci rivayet *Mehasin*'in rivayetine benzemektedir. Abdullah b. Sinan İmam Sâdık'tan (a.s) nakleler: İmam Ali (a.s) minberde şöyle buyurdu:

"Hasan'a kız vermeyin. Çünkü mutlak [çok boşanan] biri o." Hemdan'dan bir adam ayağa kalktı ve dedi ki: "Allah'a yeminle, kızlarımı onunla evlendireceğim. Çünkü o Allah Rasülü'nün (s.a.a) ve Emirülmüminin'in (a.s) evladı. (Tercih onun) dilerse hanımını yanında tutar, istemezse boşar." (Kuleynî, 1407, c. 6, s. 56).

İkinci rivayeti Yahya b. Ebi'l-Alâ İmam Sâdık'tan (a.s) naklediyor:

"Hasan b. Ali (a.s) elli kadın boşadı. Ali (a.s) Kufe'de minbere çıktı ve dedi ki: 'Ey Kufeliler, Hasan'a kız vermeyin. Çünkü o mutlak biri.' Bu sırada bir adam ayağa kalktı ve dedi ki: Allah'a yeminle, kızlarımı onun hanımı yapacağım. Zira o, Allah Rasülü'nün (s.a.a) ve Fatma'nın (a.s) çocuğu. Hoşuna giderse yanında tutar. Hoşlanmazsa boşar." (A.g.e., c. 6, s. 56).

Kadı Nu'man Mağribî (Hicrî 363) üçüncü Şîf râvi ve dördüncü rivayeti nakledendir. *Deâimu'l-İslam* kitabında şöyle yazmıştır: İmam Ali (a.s) Kufelilere hitaben şöyle buyurdu:

"Hasan kız vermeyin. Çünkü o mutlak biri." (Kadı Nu'man, 1385, c. 2, s. 285).

Sonrakiler, öncekilere ait bu üç kitaptan istifade ile sözkonusu dört rivayeti rivayet mecmualarına almıştır. Onların en önemlileri de tarih sırasıyla şöyledir: İbn Şehrâşûb Mazenderânî, *Menakıbu Âli Ebi Talib*'te (a.s) (1379, c. 4, s. 30), Muhammed Taki Meclisî, *Ravzatu'l-Muttakîn*'de (1406, c. 9, s. 5), Muhammed Bâkır Meclisî, *Biharu'l-Envar*'da (1403, c. 44, s. 172), Hürr Âmulî, *Tafsilu Vesâilî's-Şia* (1409, c. 22, s. 9), *Hidayetu'l-Ümme ilâ Ahkami'l-Eimme* (a.s) (1414, c. 7, s.367) ve *el-Fusûlu'l-Mühimme fi Usûl'l-Eimme*'de (a.s) (1418, c. 2, s. 365), Feyz Kâşânî, *Vâfi*'de (1406, c. 23, s. 999), Ni'metullah Cezayirî, *Riyazu'l-Ebrar fi Menakibi'l-Eimmeti'l-Athar*'da (1427, c. 1, s. 107), Muhaddis Nurî, *Müstedreku'l-Vesail ve Müstenbitu'l-Mesail*'de (1408, c. 11, s. 66).

2. Ehl-i Sünnet'in Rivayetleri

Ehl- Sünnet'in eserlerinde rivayet mecmuaları dışında siret ve rical kitaplarında da çok sayıda haberin rivayetleri mevcuttur. Ehl-i Sünnet'in mevcut müellifleri araştırıldığında bu zannın en eski râvisi İbn Sa'd'dır (Hicrî 230). O, Hatim b. İsmail'in İmam Sâdık'tan (a.s) nakline yer vermiştir. Bu rivayete göre İmam Ali (a.s) Kufelilere şöyle buyurur:

"Ey Kufe halkı, Hasan'a kız vermeyin. Çünkü o mutlak biri." Hemdan kabilesinden

biri adam dedi ki: "Allah'a yeminle, kızlarımı ona eş olarak vereceğim. Beğenirse yanında tutar. Beğenmezse boşar." (İbn Sa'd, 1416, s. 70).

Bu rivayet, *Mehasin ve Kâfi*'de Abdullah b. Sinan'ın İmam Sâdık'tan (a.s) naklettiği rivayetin benzeridir. İbn Sa'd başka bir hadiste önceki rivayetin senediyle İmam Ali'nin (a.s) şöyle dediğini rivayet eder:

"Hasan (a.s) peşpeşe kadınları nikahına alıyor ve boşuyordu. Kabileler arasında düşmanlık olduğunu (ve Hasan'ın bu vesileyle düşmanlıkları gidermek istediğini) fazzediyordum." (A.g.e., s. 69).

İbn Ebi Şeybe de (Hicrî 235) bu iki rivayeti *el-Musannef*'te Hatim b. İsmail'den nakletmiştir. (İbn Ebi Şeybe, 1409, c. 4, s. 172).

Yine İbn Sa'd, *Medâinî*'den (Hicrî 225) nakleder: "Hasan b. Ali doksan kadınla izdivaç gerçekleştirdi." (İbn Sa'd, 1416, s. 71). İbn Ebi'l-Hadid de *Medâinî*'den şöyle aktarır:

"Hasan b. Ali'nin hanımlarını yetmiş kişi olarak saydım." (İbn Ebi'l-Hadid, 1404, c. 16, s. 22).

Ebu Talib Mekkî (Hicrî 386), *Kuvvetu'l-Kulûb* kitabının -ahlak konusunda yazılmış bir eserdir- dördüncü ve beşinci bölümünde evliliğin faziletinden bahsetmiştir. Sözü'nün arasında evliliğin önemini göstermek ve buna teşvik etmek için şöyle yazar: "Hasan b. Ali ikiyüzelli kadınla, hatta söylendiğine göre üçyüz kadınla evlilik yapmıştı." Bunun ardından -senet zikretmeksizin- İmam Ali'nin (a.s) İmam Hasan'ın (a.s) çokça boşanmasından memnun olmadığına ilişkin rivayete değinerek şöyle yazar: "Ali (a.s) onun çok sayıda evliliklerinden dertliydi. Hasan'ın (a.s) eşlerinden boşanması onun için utanç

sebebiydi. İzdivaçlarını hoş karşılamıyor ve şöyle diyordu: 'Hasan mıtaktır. Onu kızlarınızla evlendirmeyin.' Hemdan kabilesinden bir adam dedi ki: 'Allah'a yeminle, kızlarımı ona eş olarak vereceğim. Beğenirse yanında tutar. Beğenmezse boşar.' Ali (a.s) Hemdanlının sözlerinden mutlu oldu ve bir şiir okudu: Eğer cennetin kapıcısı ve perdedarı olursam Hemdan'a diyeceğim ki: Selamet ve emniyetle gir ona." (Ebu Talib Mekkî, 1417, c. 2, s. 412).

Seâlebî, rivayetlerin tamamından farklı bir rivayette -senet zikretmeksizin- şöyle nakleder: Hasan b. Ali b. Ebi Talib'e (a.s) denildi ki: "Ey Allah Rasülü'nün (s.a.a) evladı, neden bu kadar çok evleniyor ve boşanıyorsun?" Şöyle dedi: "Ben serveti ve güçlü olmayı (evlilik bunu sağlar) seviyorum. Çünkü Allah diyor ki: Evlenmemiş olanlarınızı ve salih kölelerinizi ve cariyelerinizi evlendirin. Eğer darlık çekiyorlarsa Allah onları kendi fazlıyla muhtaç olmaktan kurtaracaktır." (Seâlebî, tarihsiz, s. 168).

Bunlardan sonra *İhyau Ulûm*'da (1351, c. 4, s. 159) Gazalî (Hicrî 505), *Tarihu Medineti Dimeşk* (1415, c. 13, s. 249) ve *Tercemetu'l-İmami'l-Hasan*'da (1400, s. 152-153) İbn Asakir (Hicrî 571), *Tehzibu'l-Kemal*'de (1406, c. 6, s. 236) Mizzî (Hicrî 742), *Siyeru A'lamî'n-Nübelâ* (1413, c. 3, s. 253-267) ve *Tarihu'l-İslam*'da (1407, c. 4, s. 37) Zehebî (Hicrî 748), *Tarihu'l-Hulefa*'da (tarihsiz, s. 209) Suyutî (Hicrî 911) gibi seçkin isimler, İmam Hasan'ın (a.s) yetmiş kadınla evliliğini veya İmam Sâdık (a.s) rivayetini nakletmişlerdir. Aynı şekilde İbn Kesir de (Hicrî 774) kendi tarihinde farklı iki şekilde ve muttasıl senet zikretmeksizin İmam Ali'nin (a.s) Kufe halkına İmam Hasan'la (a.s) izdivacı men ettiğini ve onu "çok boşanan" olarak tanıttığını açıklamıştır. (İbn Kesir, 1408, c. 8, s. 42).

3. Şîî Rivayetlerin Senet İncelemesi

Birinci rivayeti Berkî *Mehasin* kitabında Hasan b. Mahbub'tan nakletmiştir. Hasan b. Mahbub Hicrî 224'te vefat etmiştir ve Berkî bir görüşe göre Hicrî 274'te, başka bir görüşe göre de Hicrî 280'de vefat etmiştir. (Burucerdî, 1386, [a], c. 26, s. 974). Yine Berkî'nin doğup büyüdüğü ve yetiştiği yer Kum'dur. (A.g.e., 1386 [b], c. 22, s. 16). Halbuki İbn Mahbub Kufelidir. (Tûsî, 1420, s. 224). İki de birbirlerinin şehrine seyahat etmemiştir. Dolayısıyla Berkî, vasıta olmaksızın Hasan b. Mahbub'tan rivayet naklemez. (Murtazavî, Şemsi 1385, s. 132). Bu sebeple Berkî'nin rivayeti muttasıl değildir ve munkatıdır. Netice itibariyle de zayıf senetli olmaktadır. *Kâfi*'nin birinci rivayetinin -hemen aşağıda gelecektir- bu rivayete benzediğini söylemekte yarar vardır. Ama senet açısından durumu farklıdır.

İkinci ve üçüncü rivayete Kuleynî *Kâfi*'de yer vermiştir. Kuleynî'nin birinci rivayeti muttasıl senetlidir ve sika râvîlere sahiptir. Abdullah b. Sinan sikadır ve İmamiyye mezhebindedir. (Tûsî, 1420, s. 291). Muhammed b. Ebi Umeyr'le aynı kişi olan Muhammed b. Ziyad b. İsa sikadır ve İmamiyye mezhebindedir. (A.g.e., s. 405). Hasan b. Muhammed b. Sema sikadır ve Vakıfî mezhebindedir. (Necaşî, 1365, s. 255). Hamid b. Ziyad hakkında iki görüş vardır: Şeyh Tûshi onu sika ve İmamiyye mezhebinden kabul etmiştir. (Tûsî, 1420, s. 155). Ama Necaşî onu sika ve Vakıfî olarak tanıtmıştır. (Necaşî, 1365, s. 132).

Necaşî'nin haberi itibariyle ve sonucun iki öncülün daha aşağıdakine tâbi olduğu prensibine göre rivayet kriterler açısından mevsuk kabul edilmelidir.

Murtazavî bu rivayeti Hamid b. Ziyad'ın senette bulunması ve onun Vakıfî olması

nedeniyle zayıf kabul etmiştir. (Bkz: Şemsi 1385, s. 133). Bu değerlendirmenin doğru kabul edilemeyeceği anlaşılmaktadır. Çünkü Hamid b. Ziyad'ın mezhebî eğilimi bir yana iki büyük rical âlimine göre o sika biridir. Bu rivayetlerin senedinde bulunan mesele, Necaşî'nin sika olduğundan bahsederken yazdığı Abdullah b. Sinan hakkındaki bir noktadır: "كان خازنا للمنصور والمهدى والهادى والرشيدي" (Mansur, Mehdi, Hadi ve Reşid'in hazinedarıydı) (Necaşî, 1365, s. 214). İleride geleceği gibi galiba bu cümleyle -tabii ki onun güvenilirliğine halel getirmez- hadisin şifresini çözmek mümkündür.

İkinci rivayette Yahya b. Ebi'l-Alâ el-Razî meçhul biridir ve rical kitaplarında sika olduğu belirtilmemiştir. (Hoî, 1413, c. 20, s. 25). Necaşî'nin *Rical*'inde, Yahya b. Ebi'l-Alâ'dan başka biri olan Yahya b. Ebi'l-Alâ el-Razî'nin sika kabul edildiğini belirtelim. (Necaşî, 1365, s. 444). Yahya b. Ebi'l-Alâ'nın meçhul biri olduğuna bakarak Allame Meclisî de *Mir'atu'l-Ukûl*'da bu rivayeti meçhul olarak sınıflandırmıştır. (Meclisî, 1404, c. 21, s. 96).

Deâimu'l-İslam'da yer alan dördüncü rivayete gelince, o Berkî ve Kuleynî'den sonradır ve rivayeti senetsiz olarak İmam Bâkır'dan (a.s) nakletmiştir.

4. Sünnî Rivayetlerin Senet İncelemesi

Ehl-i Sünnet'in rivayet ve haberlerinin senetleri, Şîî rivayetlerin senetlerinden göreceli olarak daha karışık bir durumdadır. İmam Hasan (a.s) için yetmiş hanımdan bahseden Medâinî'nin ve ikiyüzelli, hatta üçyüz hanım sayan Ebu Talib'in haberi Masum'a da, sahabe ve tabiine de dayanmamaktadır. Bundan dolayı hiçbir rivayet değeri taşımaz. Tarihsel değeri de yoktur.

Buna ilaveten, Ebu'l-Hasean Medâinî (Ali b. Muhammed b. Abdullah b. Ebi Süfyan) esasen zayıf rivayet aktarma özelliğiyle bilinir. İbn Adıyy onun hakkında şöyle yazar: "Hadiste kuvvetli değildir. Mesnetli rivayetleri çok azdır." (İbn Adıyy, 1409, c. 5, s. 213). Müslim, *Sahih*'inde onun rivayetine yer vermekten kaçınmıştır. (Zehebî, 1382, c. 3, s. 138). Medâinî, çoğunlukla Avane b. Hakem'den hadis rivayet ediyordu. Halbuki Avane tabiiinden hadis rivayet etmiştir ve senetli hadisleri çok azdır. Bunun yanı sıra Osman'a meyyal biriydi ve Ümeyye-oğulları yararına hadis uyduruyordu. (İbn Hacer, 1390, c. 4, s. 386).

Ebu Talib Mekkî'nin sözünde karışıklık (doğrularla yanlışlar içiçe) vardır. (A.g.e., c. 5, s. 300 / Zehebî, 1382, c. 3, s. 655). İbn Cevzî şöyle der: "*Kuvvetu'l-Kulûb*'ta aslı esas olmayan hadisler mevcuttur." (Safedî, 1420, c. 4, s. 87). Yine bu kitapta inkar konusu olan şeyler bulunduğu söylenmiştir. (İbn Hacer, 1390, c. 5, s. 300 / Zehebî, 1382, c. 3, s. 655).

"ليس على المخلوقين أضر من الخالق" (Mahluka Hâlıktan daha zararlı bir şey yoktur) sözü nedeniyle insanlar onu terketti." (Hatib Bağdadî, 1417, c. 3, s. 303).

Seâlebî'nin rivayeti öncelikle senetten yoksundur. Aynı zamanda rivayetin başında "قیل" kelimesi geçmektedir. Bu da yazarın ona güvensizliğini ifade eder. İkincisi, bu rivayet Seâlebî'nin *el-Letaif ve'z-Zarayif* kitabında geçmektedir. Bu kitap esas itibarıyla rivayet kitabı değildir. Yazar, hakimler ve edebiyatçıların sözleri ile rivayetlerden yararlanarak muhtelif mevzularda övgü ve yergilere yer vermiştir.

Muttasıl senetle Masum'dan nakledilmiş rivayetlere gelince, bunlar iki rivayetten

fazla değildir ve ikisi de İbn Şeybe'nin *Musannef*'inde geçmektedir. Bu iki rivayetin birincisi İbn Sa'd'dan başlamakta ve diğer kaynaklarla devam etmektedir. İkincisi ise sadece *Musannef*'te nakledilmiştir. Her iki rivayet de Hatim b. İsmail'de (Hicrî 186 veya 187) son bulur. Muhtemelen eserinin mahiyeti nedeniyle rivayetin senedini zikretmemiş Ebu Talib Mekkî gibi kimseler rivayeti İbn Sa'd'dan almıştır.

Ehl-i Sünnet'in rical kitaplarında Hatim b. İsmail Kufî Medenî'nin cerh ve tadili üzerine söylenenler muhtelifdir. Mesela Nesaî *el-Duafa ve'l-Metrukin*'de (1406, s. 168), İbn Ebi Hatim *el-Cerh ve't-Ta'dil*'de (1371, c. 3, s. 215), Mizzî *Tehzibu'l-Kemal*'de (1406, c. 7, s. 338 ve 370) ve Zehebî *Mizanul-İ'tidal*'de (1382, c. 4, s. 488) "Hatim b. İsmail zayıflardan hadis nakleder" yazmışlardır.

Bu cerhlere mukabil, Ehl-i Sünnet'in çok sayıda rical âlimi de onu güvenilir bulmuştur. İbn Sa'd *el-Tabakatu'l-Kübra*'da onun hakkında şöyle yazar: "ثقة كثير الحديث" (Sikadır. Çok hadis rivayet etti.) (Tarih-siz, c. 5, s. 425). İclî *Ma'rifetu's-Sikât*'ta (1405, c. 1, s. 275) onu tevsik etmiştir. İbn Hibban da onu sika râviler arasında sayar. (Bkz: 1393, c. 8, s. 210). Mizzî *Tehzibu'l-Kemal*'de ve İbn Hacer *Tehzibu't-Tehzib*'te Nesaî'den onun hakkında şöyle naklederler: "ليس به بأس" (Hadisinde bir sakınca yok) (Mizzî, 1406, c. 5, s. 19 / İbn Hacer, 1404, c. 2, s. 111). Zehebî *Mizanul-İ'tidal*'de ve İbn Hacer *Takribu't-Tehzib*'te onu doğru sözlü biri olarak zikretmiştir. (Zehebî, 1382, c. 1, s. 42 / İbn Hacer, 1405, c. 1, s. 170).

Hatim b. İsmail hakkındaki önemli nokta, onun İmam Sâdık'ın (a.s) râvileri (روی عنه) arasında zikredilmiş olmasıdır.

(Mizzî, 1406, c. 5, s. 188). Hatim, Şîî rivayetlerin senetlerinde de yer almaktadır. (Örnek olarak bkz: Kuleynî, 1407, c. 5, s. 224; c. 6, s. 383, 469, 475 ve 476). Bu sebeple Şia'nın rical kitaplarında ondan bahsedilir. Berkî onu İmam Sâdık'ın (a.s) ashabı arasında zikreder. (Berkî, 1342, s. 44). Şeyh Tûsî onu kitap sahibi kabul eder ve kendi isnadıyla İbrahim b. Süleyman'dan, o da Hatim b. İsmail'den nakleder. (Tûsî, 1420, s. 168). Dolayısıyla zayıflardan naklettiği ithamının, Hatim b. İsmail'in İmam Sâdık'tan (a.s) rivayetlerinden ve Şîî senetlerinde yer almasından kaynaklandığı tahmin edilebilir. Hatim'in İmam Sâdık'ın (a.s) râvileri zümresinde yer alması tabii ki bazı nedenlerle üzerinde düşünülmesi gereken bir durumdur. Bu önemli noktadan biraz ileride bahsedeceğiz.

5. "Çok Boşanan" Yakıştırmasıyla İlgili Rivayetlerin Menşei

Hadis kitaplarında geçen rivayetlerin tamamı İmam Sâdık'tn (a.s) nakledilmiştir. Diğer bir ifadeyle, yakıştırmalar İmam Hasan'ın (a.s) zamanından bir yüz yıl sonra gündeme gelmiştir. Çünkü İmam Hasan'ın (a.s) şehadeti Hicrî 48 yılındaydı. (Müfid, 1413, c. 2, s. 5). İmam Sâdık'ın (a.s) şehadeti ise Hicrî 148 senesinde vuku buldu. (A.g.e., c. 2, s. 179).

Bu bakımdan rivayetlerin sadece İmam Sâdık'tan (a.s) nakledilmiş olması düşündürücüdür. Siyasî açıdan onun imamet dönemi Abbasîler hükümetinin başlangıcına yakındır. Tarih araştırmalarıyla kuvvet kazanan ihtimal şudur ki, bu yakışsız itham Abbasîler hilafetinin başında ortaya çıkmıştır. Çünkü o dönemde Mansur Devanikî -Ehl-i Beyt'in en azılı karşıtı- bunu diline dolamıştır.

Meşhur tarihçi Mes'udî *Murucu'z-Zeheb'te* şöyle rivayet etmiştir:

"Mansur, Abdullah b. Hasan'ı ve Ehl-i Beyt'ten onunla birlikte kıyam eden kardeşleri ve diğer taraftarlarını yakaladıktan sonra minbere çıktı, Allah'a hamd ve senada bulundu, Muhammed'e (s.a.a) salat ve selam gönderdi. Sonra şöyle dedi: Ey Horasan ahalisi, sizler bizim takipçilerimiz ve yardımcılarımızsınız. Eğer bizden başkasına biat ederseniz bizden daha iyisine biat etmiş olmazsınız. Eşi benzeri bulunmayan Allah'a yemin olsun ki, biz Ebu Talib'in çocuklarını hilafete layık gördük ve hiçbir şekilde onlara itiraz etmedik. Ta ki Ali b. Ebi Talib hilafeti ele aldığı anda başarılı olmayıp mecburen hakemliğe razı olana dek. O zaman insanlar onun yöneticilik kabiliyeti konusunda görüş ayrılığına düştü. Birlik ve bütünlük bozuldu. Hatta kendi takipçileri ve taraftarları bile ona isyan etti ve onu katlettiler. Ondan sonra Hasan b. Ali hükümeti ele aldı. Allah'a yeminle, o hükümet adamı değildi. Muaviye'den aldığı mallar karşılığında ve veliahtlık vaadiyle kandırıldı. Muaviye onu halifelikten hal etti. Sahip olduğu ve Muaviye'nin verdiği herşeyi elinden kaçırdı. Hasan yüzünü kadınlara çevirdi. Bir gün evleniyor, ertesi gün boşanıyordu. Hayatını bu şekilde geçirdi. Sonunda da yatağında can verdi." (Mes'udî, 1409, c. 3, s. 300).

Bâkır Şerif Kureşî bu hutbeye dayanarak şöyle yazar: "Güçlü tahmine göre iddiayı ilk uyduran Mansur'dur. Tarihçiler ondan almışlardır. Bunun sebebi de Hasanî seyyidlerin başlattığı kıyımların hükümeti yıkmanın eşiğine gelmiş olmasıdır. Bunun üzerine Mansur Abdullah b. Hasan'ı yakalattı ve Haşimoğulları hakkında Horasan halkına baştan sona Emirulmüminin ve çocuklarına hakaretlerle dolu bir hutbe verdi. O

hutbede İmam Hasan (a.s) için böyle bir yalamı uydurdu.” (Kureşî, 1413, c. 2, s. 452).

Haşim Ma'ruf Hasenî de şöyle yazmıştır: “Abbasî hükümdarlarının kötülük ve taassupta Emevîlerden aşağı kalır yanı yoktu. Ali taraftarlarına zarar vermek için hadis uydurmada onlarla fikir birliği içindeydiler. Abbasîler özel olarak Hasanîlere kin besliyordu. Çünkü zulme karşı kıyam edenlerin ağırlıklı bölümü Hasan'ın (a.s) çocukları ve torunlarıydı. Halife Mansur Abdullah b. Hasan'ı -zulüm ve zorbalığa kıyam etmiş iki Hasanî'den biriydi- yakaladığında kalabalık bir topluluğun önünde hutbe okudu. Ali b. Ebi Talib, İmam Hasan ve Ebu Talib'in bütün evlatlarına hakaret etti. (Ma'uf el-Hasanî, 1382, c. 2, s. 554-555).

Bu hutbede ortaya çıkan, Abbasî halifesi Mansur'un, Muhammed b. Abdullah b. Hasan b. Hasan'ın (a.s) şahsiyetine suikast yapmak için suyu daha kaynağında bulandırmaktan başka çare görmediğidir. Bu

amaçla önce İmam Ali'nin (a.s) yöneticilik tarzını ve onun bu işteki yetersizliğini eleştiri konusu yaptı. Ardından İmam Hasan'a (a.s) yakışsız iki itham yöneltti: Biri, hilafetten vazgeçme meselesiydi. Yahut daha net bir ifadeyle rüşvet karşılığında Müslümanların hilafetini Muaviye'ye satma konusuydu. İkincisi de İmam'ın (a.s) çokça evlilik yaptığı ve boşandığıydı.

Birinci mevzu ne yazık ki bazı tarih kitapları İmam Hasan'ın (a.s) hilafetindeki olayların ve onun Muaviye ile yaptığı barış macerasının parçası olarak rivayet etmiştir. Taberî (vefatı Hicrî 310) Hicrî dördüncü yılın olaylarında şöyle yazar: “İraklılar Hasan b. Ali'yi (a.s) hilafet makamına oturttu. Hasan, Muaviye ile savaşmanın peşinde değildi. Bilakis mümkün olduğu kadarıyla Muaviye'den kendisi için imtiyaz koparmak istiyordu.”² (Taberî, 1387, c. 5, s. 158).

İkinci mevzuya gelince, İmam Hasan'ın (a.s) çokça evlendiği ve boşandığı iddiası

² Taberî biraz ileride bu meseleye daha geniş yer vermiştir: “Hasan (a) taraftarlarının onu gözden çıkardığını farkettiğinde Muaviye'ye birisini gönderdi ve onunla barış yapma talebini ilettili. Muaviye Abdullah b. Âmir ve Abdurrahman b. Semure b. Habib Abdüşems'i ona gönderdi. Bu ikisi Medain'de Hasan'ın (a) yanına girdi. Ona istediğini verdiler ve onunla barış yaptılar. Öne sürdüğü şarta karşılık Kufe'nin Beytülmal'ından beşbin dirhem ödediler.” (Taberî, 1387, c. 5, s. 159). Yine devamında şöyle yazar: “Hasan (a) Muaviye ile şu şartla barış yaptı: Muaviye ona Kufe'nin Beytülmalı'nda olanı ve Dârâbegird'in haracını verecek, Ali'ye (a) sövmeyecek, Hasan da (a) Kufe'nin Beytülmalı'nda mevcut olan beşbin dirhemi alacak ve bu yıl (Hicrî 40) halkla hac yapacak.” (A.g.e., 160).

Bu siyasetle eşzamanlı olarak hadisler de uydurulmuştur. Taberî'nin kendi isnadıyla yazdığı şu rivayet gibi: Hasan (a) Hüseyin (a) ve Abdullah b. Ca'fer'e şöyle dedi: “Muaviye'ye mektup yazdım. Barış talep ettim ve eman istedim.” Hüseyin (a) dedi ki: “Muaviye'nin söylediklerini onaylıyor da Ali'nin (a) sözlerini tekzip mi ediyorsun?” Hasan (a) cevap verdi: “Sus. Bu konuyu senden daha iyi biliyorum.” (A.g.e., 160).

Taberî'den önce yaşayan Belazurî (vefatı 279), onun tam aksine, *Ensabu'l-Eşraf*'ta bu barış belgesinin içeriğini şöyle aktarır: “Hasan b. Ali (a), Müslümanların işlerini üstlenmeyi bırakmak üzere Muviye b. Ebi Süfyan ile barış yaptı. Koştuğu şart şöyleydi: Kur'an ve Peygamber'in Sünneti ve salih halifelerin sireti esas alınacak, Muaviye kendinden sonra kimseyi veliaht tayin etmeyecek ve hilafet işini şûraya bırakacak, insanların canı, malı ve çocukları güven içinde olacak, Hüseyin b. Ali'nin (a) başına aşikar ve gizli gaile açılmayacak ve taraftarlarından hiçbiri tehdit edilmeyecek. Abdullah b. Haris ve Amr b. Seleme bu anlaşmaya şahit oldular.” (Belazurî, 1959, c. 3, s. 42-43).

Şehidî tepetakla edilmiş senetleri analiz edip değerlendirirken şöyle yazar: “Bu anlaşmanın yazıldığı günden kitaba kayıt düşüldüğü bugüne kadar iki yüzyıl geçti. Bu iki yüzyılda Emevîler ve sonra da Abbasîler ve muhtelif siyasi mezhep grupları ellerinden geldiğince bu senedi ve başka bütün senetleri kendi çıkarlarına ve muhaliflerinin zararına olarak elden geçirdi.” (Şehidî, Şemsi 1392, s. 160).

da Hasanî kola mensup muhalifleri ezmek için Abbasî tezgahında üretilmiş bir başka komplodur. Yukarıda geçtiği gibi, Abbasî halifesi Mansur, hutbesinde şu iddiayı ortaya attı: "Hasan (a.s) yüzünü kadınlara çevirdi. Bir gün evleniyor, ertesi gün boşanıyordu." Daha önce de değinildiği üzere, Ehl-i Sünnet ve Şia'nın rivayet ettiği senetli rivayetlerin tamamı İmam Sâdık'tan (a.s) nakledilmiştir. Bu rivayetlerin doğrudan râvisi de üç kişidir: Şia'da Abdullah b. Sinan ve Yahya b. Ebi'l-Alâ, Ehl-i Sünnet'te Hatim b. İsmail.

Abdullah b. Sinan'ın güvenilir biri olduğu konusunda icma vardır. Bununla birlikte Keşşî onun hakkında öyle yazmıştır:

“وكان عبدالله بن سنان مولى قريش على وخزائن المنصور والمهدى (Kureşî'nin azatlısı Abdullah b. Sinan Mansur ve Mehdi'nin hazinedarıydı.) (Keşşî, 1409, s. 411). Necaşî de şöyle belirtmiştir: “كان خازنا للمنصور و” (Mansur, Mehdi, Hadi ve Reşid'in hazinedarıydı) (Necaşî, 1365, s. 214). Aynı zamanda *el-Salat, el-Salatu'l-Kebir* kitabı ve haram helal bablarına dair bir kitabı vardır. (Aynı yer).

Abdullah b. Sinan sika râvilerdendir. Bununla birlikte Abbasî hükümetinin yetkilileri arasında da sayılmaktadır. Düzenli olarak Daru'l-İmare'ye gider gelirdi. Bu gidiş gelişler sırasında hükümet elemanlarının elinin bazı kitaplarına değmiş olması ve kitabına Hasan'ın çok boşanan biri olduğuna ilişkin uydurma hadis veya hadisler sokmaları uzak ihtimal değildir. Bu iddianın şahidi, İmamların (a.s) ashabına ait bazı kitaplarda vuku bulmuş benzer olaylardır. Keşşî, Muğire b. Said'den bahsederken İmamların (a.s) ashabına ait hadis kitaplarına el uzattığını yazmıştır. Yunus b. Abdurrahman, Hişam b. Hakem'den şöyle

nakleler: “İmam Sâdık'ın (a.s) şöyle buyurduğunu işittim: “Hadisimiz Kur'an ve Sünnet'e uygunsuz veya önceki hadislerimizde ona şahit mevcutsa kabul edin. Zira Muğire b. Said -Allah'ın laneti ona olsun- babamın ashabının kitaplarına el uzattı ve onun söylemediği hadisleri kitaplara soktu.” Yunus b. Abdurrahman anlatıyor: “İrak'a gittim. Orada İmam Bâkır'ın (a.s) ashabından bazı kimseleri ve İmam Sâdık'ın (a.s) ashabının çoğunu buldum. Onlardan hadis dinledim ve kitaplarını aldım. Bunları İmam Rıza'ya (a.s) arzettim. İmam (a.s) onlardaki birçok hadisi İmam Sâdık'a (a.s) ait kabul etmedi.” (Keşşî, 1409, s. 224).

Kuleymî'nin ikinci rivayeti -daha önce meçhul biri olduğu belirtilen- Yahya b. Ebi'l-Alâ'dandır. Ama bunun dışında, Şeyh Tûsî'nin rivayetine göre bir kitabı vardı. Şeyh Tûsî bu kitabı kendi isnadıyla Kasım b. İsmail Kureşî'nin Yahya b. Ebi'l-Alâ'dan rivayetine dayandırmıştır. (Tûsî, 1420, s. 505). Şeyh Tûsî, Kasım b. İsmail Kureşî'den *el-Ğumme* kitabında bahseder: Vakıfiyye'dendir. İbn Rubah ona Muhammed b. Ebi Hamza'dan ne kadar hadis işittiğini sorduğunda “Sadece bir hadis” cevabını verdi. İbn Rubah diyor ki: “Sonraları Muhammed b. Ebi Hamza'dan epeyce hadis nakletti.” İbn Rubah yine ona Hannan'dan ne kadar hadis işittiğini sordu. Kasım b. İsmail cevap verdi: “Dört veya beş hadis.” İbn Rubah diyor ki: “Sonraları Hannan'dan epeyce hadis rivayet etti.” (Tûsî, 1411, s. 69). Dolayısıyla ne yazık ki Yahya b. Ebi'l-Alâ'nın kitabı da Kasım b. İsmail Kureşî aracılığıyla müdahaleye uğramış ve içine uydurma hadisler eklenmiştir. Bunlardan bir tanesi de İmam Hasan'ın (a.s) çok boşanan biri olduğu hadisidir.

Ehl-i Sünnet'in senetli rivayetlerinin râvisi Hatim b. İsmail'dir. Rical ulemasının

onun hakkında söylediklerine bakılırsa hadis uyduran biri olma ihtimali yoktur. Bununla birlikte eldeki karine ve şahitler, İmam Sâdık'tan (a.s) vasıtasız rivayet etmesini yanlışlıyor ve Hatim b. İsmail'in uydurma bir hadisi vasıtaıyla naklettiği ihtimalini güçlendiriyor:

Öncelikle İbn Hacer, Ali b. Medinî'den (Hicrî 234) -hadiste asrının önde gelen isimlerinden³- Hatim b. İsmail'in Ca'ferden (İmam Sâdık), onun da babasından mürsel hadisler naklettiğini ve onları kendisine isnat ettiğini aktarıyor. (İbn Hacer, 1404, c. 2, s. 111). Anlaşıldığı kadarıyla İbn Hacer⁴ Ali b. Medinî'nin Hatim b. İsmail hakkındaki sözünü doğru kabul etmektedir. Çünkü onu tenkit etmeksizin nakletmiştir. Ali b. Medinî'nin sözü kesinlikle delil ve şahitlere dayanılarak sarfedilmiş gözüküyor. Bu delillerden biri muhtemelen Hatim b. İsmail ile İmam Sâdık (a.s) arasında kırk yıl fark olmasıdır. Hatim'in doğum tarihi elde yoktur, ama vefat tarihi Hicrî 186 veya 187'dir. İmam Sâdık'ın (a.s) imamet yılları ise Hicrî 114-148 arasındadır. (Müfid, 1413, c. 2, s. 179-180). Bu nedenle İmam'ın (a.s) şehadeti ile onun vefatı arasında yaklaşık kırk yıl vardır.

İkincisi, İbn Sa'd *el-Tabakatu'l-Kübra*'da Hatim b. İsmail'in aslında Kufeli olduğunu ama daha sonra Medine'ye yerleştiğini ve Hicrî 186 yılında Harun Reşid'in hilafeti döneminde hayata veda ettiğini belirtmiştir. (İbn Sa'd, tarihsiz, c. 5, s. 425). Bu, tam da İmam Kazım'ın (a.s) Hicrî 148-183 arasında

otuzbeş yıl süren imamet dönemidir. (Müfid, 1413, c. 2, s. 215). İmam, Harun Reşid yalananması talimatını verdiği Hicrî 179 yılına kadar Medine'de yaşamıştı. (Bkz: a.g.e., c. 2, s. 239 / Ca'feriyan, Şemsi 1386, s. 401). Hatim b. İsmail'in nasıl olup da Medine'de İmam Sâdık'ın (a.s) huzurunda bulunduğu ve hadis naklettiği, fakat imametinin otuzbeş yılını Medine'de geçirmiş İmam Kazım'dan (a.s) rivayet etmediği ve onun râvileri arasında da sayılmadığı üzerinde düşünmek gerekir. Bundan dolayı Hatim b. İsmail'in İmam Sâdık'tan (a.s) rivayetlerini mürsel şekilde naklettiğinden büyük ölçüde emin olabiliriz. Rivayetlerdeki mürsel olma hali, çok boşanma yakıştırmasıyla ilgili rivayetlerin Abbasî tezgahında üretilmiş uydurma hadis olma şaibesini güçlendirmektedir.

6. Rivayetlerin Muhtevasının Değerlendirilmesi

"Çok boşanan" yakıştırmasıyla ilgili rivayetlerin içerik analizi ve onların naklî ve aklî delillerle değerlendirilmesi sayesinde bu rivayetlerin çürük ve temelsiz oldukları ortaya çıkacaktır. Rivayetlerin muhtevastadaki ana sorun:

1. İmam Hasan (a.s) Hicrî ikinci veya üçüncü yılda Ramazan'ın yansında dünyaya geldi ve 28 Safer 49 senesinde de şehadete ulaştı. (Müfid, 1413, c. 2, s. 5). Bu nedenle ömrü 46 veya 47 yıldan fazla olamaz. Eğer Hazret ilk evliliğini yirmi yaşında yaptıysa babasının Hicrî 40 yılındaki şehadetine kadar aradan 17 veya 18 sene geçmiş olmalıdır ve

³ Ebu'l-Hasan Ali b. Abdullah b. Ca'fer b. el-Medinî, hadiste kendi asrının önde gelen isimlerinden biriydi ve kendi zamanının hafızlarını geride bırakmıştı. (Kummî, tarihsiz, c. 1, s. 405). Hadisi ve sebeplerini tanımada üstünlüğü tartışılmazdı. (Hatib Bağdadî, 1417, c. 11, s. 456). Buharî, Ebu Davud, Tirmizî, Nesaf ve İbn Mace ondan hadis nakletmiştir. (İbn Hacer, 1404, c. 7, s. 306).

⁴ İbn Hacer Askalanî, Ehl-i Sünnet'in en büyük muhaddislerinden ve rical âlimlerindedir. Ondandır geriyecil ilmine dair birkaç önemli eser kalmıştır: *el-İstıab fi Temyizi's-Sahabe, Takribu't-Tezhib, Tehzibu't-Tezhib, Lisanu'l-Mizan, Tabakatu'l-Müde'llisin, Ta'cilu'l-Menfaa bi-Zevaidi Ricali'l-Eimmeti'l-Erbaa.*

bütün bu evlilikleri ve boşanmaları bu yapmış olmalıdır. Bu, makul görünmemektedir. Eğer bu evlilikler muvakkat nikah türünden olmuşsa başka bir imkânsızlık ortaya çıkacaktır. O da bu evliliklerden doğması gereken çocuklardır. Bu çocuklar toplamda çok sayıda olmalıydı.

2. İmam Hasan (a.s) Şia'nın ikinci imamı olması bir yana, Ehl-i Sünnet'in de belirttiği gibi beşinci halife sayılmaktadır. (Bkz: Nevevî, 1392, c. 12, s. 201). Şu hâlde bu miktarda evlilik gerçekleşmiş olsa tarih ve siret kitaplarında hiç değilse bu eşlerin yarısının adına değinilmiş olması icap ederdi. İmam Hasan'ın (a.s) tarih kitaplarında zikredilen eşlerinin, çocuklarının ve damatlarının sayısı belirtilen büyük sayılarla bağdaşmamaktadır. Çocuk sayısını en çok veren 22, en az veren 12 kişiden bahseder. Sadece onüç eşin adı geçmektedir ve bunlardan üçten fazlasının hayat hikayesi elimizde yoktur. Yine tarih kitaplarında üçten fazla damat bildirilmemiştir. (Resulî Mahallafî, Şemsi 1379, c. 2, s. 457, 463 ve 469). Aynı zamanda tarih kitapları, İmam Hasan'ın (a.s) hayatının muhtelif açılarını ele almasına rağmen onun mutlak biri olduğu ve eşlerinin sayısından bahsetmemiştir. Mesela Ya'kubî gibi seçkin bir tarihçi İmam'ın (a.s) iki eş ve birkaç cariyeyle sekiz erkek çocuğu olduğunu yazar. (Ya'kubî, tarihsiz, c. 2, s. 226).

3. Sünnî ve Şîî rivayetlerde boşanma, mukaddes Şâri' açısından hoş gitmeyen ve kınanmış bir şeydir. Allah Rasülü (s.a.a) şöyle buyurmuştur: "Allah katında en sevilmeyen helal boşanmadır" (Tüsî, 1414 [b], c. 4, s. 486 / Mikdad Suyurî, 1404, c. 3, s. 291 / Nevevî, 1392, c. 10, s. 61 / Suyutî, 1401, c. 1, s. 12). İmam Sâdik'tan da (a.s)

şöyle rivayet edilmiştir: "Allah katında boşanmadan daha fazla hoş gitmeyen bir helal yoktur. Allah çok fazla boşayan nefsin düşkünü düşman sayar." (Kuleynî, 1407, c. 6, s. 54).

Çok fazla boşananın kınanması, Araplar arasında İslam'dan önce de mevcuttu. Nitekim şöyle not edilmiştir: "Hadice'nin (a.s) Arap büyüklerinden çok fazla taliplisi vardı: Şeybe b. Rebia, Ukbe b. Ebi Mui, Ebu Cehil b. Hişam, Salt b. Ebi Yehab. Varaka -Hadice'nin isteği üzerine onunla istişare ederdi- onların tek tek kusurlarını saydı. Salt'a gelince onun kusurunu çok fazla boşanması olarak zikretti. (و أما الصلت فهو و رجل مطلق)" (Bkz: Meclisî, 1403, c. 16, s. 60). Dolayısıyla çok fazla boşanma sıradan insan için -nerede kaldı Masum- eksiklik ve kusur sayılmaktadır. Bu iddianın diğer bir karinesi, İmam Hasan'ın (a.s) çok boşanan biri olduğuyla ilgili rivayetlerdir. Bu rivayetlerde çok fazla boşanmasının yanısıra sert tabiatlı olmakla da suçlanmıştır. Ehl-i Sünnet ve Şia -İbn Sirin'den mürsel rivayette- şöyle nakletmiştir: Hasan b. Ali (a.s), Manzur b. Seyyar b. Zebban Fezarî'den kızını istedi. İmam'a (a.s) dedi ki: "Allah'a yeminle, kızımı senin nikahına vereceğim, senin sert tabiatlı, çok boşanan, çok fazla bağışta bulunan (bağış yaparken israf eden) biri olduğunu bilmeme rağmen." (İbn Şehrâşûb, 1379, c. 4, s. 38 / Mizzî, 1406, c. 6, s. 236). Bu rivayet övgüye benzese de gerçekte İmam'ı (a.s) karalamaktadır. Tat-hir ayetiyle Allah'ın her türlü kiri defettiği -kaldırdığı değil- Masum İmam'ın⁵ parlak ahlak ve siretinde böyle bir ayıp ve kusurun bulunduğunu kabul etmek mümkün değildir.

⁵ "إذهاب" yerine "إزالة" kelimesinin kullanılması, burada kaldırmaya dayalı değil, defetmeye dayalı tenzihin sözkonusu olduğuna delildir. (Cevadî Âmulî, Şemsi 1389, c. 5, s. 18)

4. İmam Hasan (a.s) döneminde düşmanlar ve muhalifler kendisine pek çok itham yöneltmiştir. Amr b. As ve Ebu'l-A'ver Sülemî, İmam'ın (a.s) kekeme olduğunu söylediler. (Bkz: İbn Asakir, 1415, c. 46, s. 59). Abdullah b. Bureyde de İmam'ı (a.s) dört-yüz dirhem alarak hükümeti Muaviye'ye satmakla itham etmişti. (Zehebî, 1407, c. 4, s. 38). Muaviye yalan söyleyerek İmam'ın (a.s) hilafet küppesine onu layık gördüğünü iddia etti. (Tûsî, 1414, [a], s. 559). Cahız şöyle yazar: "Bir mecliste Abdullah b. Zübeyir, İmam Hasan'ı (a.s), babasının aksine Muaviye ile karşılaşmasında yetersiz kalmakla ve çaresizlik içinde hükümeti ona bırakmakla suçladı. (Cahız, 1423, s. 135).

İmam Hasan'ın (a.s) çok boşandığı söz-konusu olsaydı veya bu yalan ve itham o hayattayken gündem gelseydi düşmanları ve muhalifleri -Muaviye ve başkaları- tartışma ve polemiklerde bu zaafa yüklenip muhalifini -kim olursa olsun- ezip geçmekten hiç çekinmezdi.

5. Rivayetlerin muhtevası ağır biçimde sorunludur. İmam Hasan'ın (a.s) çok sayıda eşi olduğundan bahseden farklı nakiller elli, yetmiş, doksan, ikiyüzelli ve üçyüz eş rakamları vermektedir ve tek başına bu bile bu rivayetlerin güvenilir olmadığını gösterir. Çünkü dirayet ilminde etkenlerden birinin sorunlu olması durumunda rivayet zayıflamış sayılır.

6. İmam Ali'nin (a.s) beş yıllık yöneticilik dönemindeki olaylar incelendiğinde hilafetinin başlangıcında sayısız sorunlar ve güçlüklerle yüzyüze geldiği görülecektir. İktisadî adaletin olmaması, ırk ayrımcılığı, dinî sapkınlıklar ve sosyal yozlaşmaya Osman'ın katledilmesinden sonra patlak veren siyasî alandaki karmaşanın eklenmesiyle (Bkz: Ca'feriyan, 1386, s. 66-74) hükümet

işi İmam Ali'nin önüne büyük bir sınama olarak çıkmıştı. Bütün bu sıkıntılarla birlikte onun masum oğlundan kaynaklanan daralmayla da karşı karşıya kalması ve İmam Hasan (a.s) gibi bir şahsiyetin çok sayıda kadınla evlenip de İmam Ali'yi (a.s) bıktırması ve ona "Hasan'a (a.s) kız veremeyin, çünkü çok boşanan biri." dedirtmesi akla yatkın değildir.

7. İmam Hasan'ın (a.s), babasının halifesi olması nedeniyle onun nezdinde parlak bir konumu vardı. İmam Ali'nin (a.s) kendi oğlunu kınayarak böyle ağır ifadeler sarfetmesi ve onun gelecekte yönetim işlerini eline alacağı halkın gözündeki toplumsal itibarını sarsması hiçbir şekilde tasavvur edilemez. İmam Ali'nin (a.s) siretinde İmam Hasan'ın (a.s) konumuna hızlı bir bakış, okuyucunun zihnindeki böyle bir varsayımın temellerini yerle bir edecektir:

a) İmam Ali'nin (a.s) evinde oturduğu dönemde bir adam Ebubekir'in yanına gitti ve ona bir soru sordu. Ebubekir sorunun üstesinden gelemedi. Onu Ömer'e havale etti. Ömer de Abdurrahman'a gönderdi. Hepsi de çaresiz kalınca adamı Emirulmüminin'e (a.s) yönlendirdiler. Adama Hasaneyn'i (a.s) işaret ettiği ve bu çocuklardan hangisine isterse sorabileceğini söyledi. Hasan (a.s) adamın sorusunu cevapladıktan sonra -küçük yaşta olmasına rağmen- İmam Ali (a.s) oğlunun vasfını takdir ederek şöyle buyurdu:

"Ey insanlar, bu çocuğun bildiği şey (daha küçücük yaşta) Süleyman b. Davud'un (yetişkinen) bildiğinin aynısıdır." (İbn Şehrâşûb, 1379, c. 4, s. 10).

b) Cemel savaşından sonra Kufe halikundan bir kitle Hasan b. Ali hakkında kötü konuşmaya başladı. "Konuşmaktan ve delil getirmekten aciz." diyorlardı. Bu haber

İmam Ali'ye (a.s) ulaştığında Hasan'ı (a.s) çağırıldı ve insanların sarfettiği sözü evladına iletti. Ondan Kufeli gruba hitaben konuşmasını istedi. İmam Hasan (a.s) minbere çıktı ve muhteşem bir hutbe okudu. Ardından İmam Ali (a.s) minbere çıktı ve oğlunun iki gözünün arasından öptü. Dedi ki:

“Ey Allah Rasülü'nün (s.a.a) evladı, bu kavme hüccetini tamamladın ve sana itaat onlara lazım oldu. Sana muhalefet edenin vay haline. (Allame Hillî, 1411, s. 32).

c) Sıffin savaşında İmam Ali (a.s) üç kez peşpeşe oğlu Muhammed Hanefiyye'yi Muaviye ordusuyla savaşmaya gönderdi. Muhammed üzüldü. Bu esnada Hasan ve Hüseyin hakkında oğlu Muhammed'e şöyle dedi: “Oğlum, sen benim oğlumsun, ama bu ikisi Allah Rasülü'nün çocuğu. Onları korumam gerekmez mi?” Muhammed cevap verdi: “Öyle yap baba. Allah beni sana ve o ikisine feda etsin.” (İbn Nema Hillî, 1416, s. 57). Yine Sıffin savaşının günlerinden birinde İmam Hüseyin'i (a.s) savaş marşı okurken gördü. Dedi ki:

“Bu genci tutun, benimle gelmesine izin vermeyin (savaşa katılmasın), yoksa kolum kanadım kırılır. Bu ikisi ölürse vay başımıza gelene. Onların öldürülmesi Allah Rasülü'nün (s.a.a) ocağının sönmesi demektir.” (Seyyid Radiyy, Şemsi 1378, s. 240).

d) Asbağ b. Nebate'den nakledildiğine göre İbn Mülcem, Emirülmüminin'e (a.s) kılıç darbesi vurduğunda Hasan (a.s) ve Hüseyin'i (a.s) yanına çağırıldı. Dedi ki:

“Ey Hasan, sen benden sonraki vasi ve imamsın. Sen de ey Hüseyin, vasiyetin icrasında Hasan'ın ortağısın. Öyleyse sü-kutu tut. O hayatta olduğu sürece kardeşine tâbi ol. Onun rihletinden sonra sen imam olacaksın.” (Şamî, 1420, 377).

Sonuç

Ehl-i Sünnet ve Şia'nın rivayet mecmualarında, rical ve siret kitaplarında İmam Hasan'ın (a.s) çok boşanan biri olduğuna dair birkaç rivayet ve haber yer almaktadır. Rivayetler senet açısından iki gruba ayrılır: Senetli ve senetsiz. Senetsiz olanlar esas itibariyle kabul edilebilir değildir. Buna ilaveten cerh edilmiş râvileri vardır. Senetli ve muttasıl rivayetler grubu ise sadece üç kişiden gelmektedir: Şia'da Abdullah b. Sinan ve Yahya b. Ebi'l-Alâ el-Razî, Ehl-i Sünnet'te ise Hatim b. İsmail. Her üç kişi de İmam Sâdık'ın (a.s) râvisidir. Abbasî halifesi Mansur'un hükümet dönemine denk gelen imameti sırasında ondan rivayet etmişlerdir. Abbasî halifesi Mansur, Hasanî seyidlerin kıyamını bastırdıktan sonra onların dedesinin (İmam Hasan) şahsiyetini tahrir etmek için Muaviye ile barış yaptıktan sonra kendisini kadınlara adanmış ve sürekli evlenip boşanan bir adam gibi göstermeye çalışmıştır. Bu tarihsel şahitlere bakınca onun bu mevzuda hadis uydurmaları için elemanlarını ödüllendirdiği ve bu uydurma rivayetleri hileyle râvilerin kitaplarına sokmuş olduğu yüksek ihtimaldir. Rivayetlerin içerik analizi yapıldığı ve muhtelif akfî ve naklî delillerle değerlendirildiğinde bu rivayetlerin muhtevası çelişkilidir.

Kaynaklar

Kur'an-ı Kerim

Allame Hillî, Hasan b. Yusuf b. Mutahhar, *Ricalu'l-Allame el-Hillî*, Tashih: Muhammed Sâdık Bahru'l-Ulûm, ikinci baskı, Necef-i Eşref: Dâru'z-Zehair, 1411.

Bahrânî, Yusuf, *Hadaïku'n-Nazıra*, birinci baskı, Kum: Camia-i Müderrisin, 1409.

Belazurî, Ahmed b. Yahya b. Cabir, *Ensabu'l-Eşraf*, Tashih Muhammed Hamidullah, İntişaratu'l-Mahtutat bi-Camiati'd-Düveli'l-Arabiyye bi'l-İştirak mea Dâri'l-Mearif bi-Mısır, 1959.

Berkî, Ahmed b. Muhammed b. Halid, *el-Mehasin*, ikinci baskı, Kum: Dâru'l-Kütübi'l-İslamiyye, 1371.

Berkî, Ahmed b. Muhammed b. Halid, *Ricalu'l-Berkî-el-Tabakat*, Tashih Muhammed b. Hasan Tûsî ve Hasan Mustafavî, İntişarat-i Danişgah-i Tehran, 1342.

Burucerdî, Hüseyin, *Camiu Ehadisi's-Şia*, Tehran: İntişarat-i Ferheng-i Sebz, 1386 [a].

Burucerdî, Hüseyin, *Menabiu Fikhi Şia (Camiu Ehadisi's-Şia tercümesi)*, Tashih Bir Grup Gayretli, Tehran, İntişarat-i Ferheng-i Sebz, 1386 [b].

Ca'feriyan, Resul, *Hayat-i Fikrî ve Siyasî-yi İmamân-i Şia (a.s)*, onuncu baskı, Kum: Ensariyan, Şemsi 1386.

Cahız, Amr b. Bahr, *el-Mehasin ve'l-Ezded*, Beyrut: Dâr ve Mektebetu Hilal, 1423.

Cevadî Âmulî, Abdullah, *Edeb-i Fenâ-yi Mukarrebân*, üçüncü baskı, Kum, İsra, Şemsi 1389.

Cevadî Âmulî, Muhammed b. Hasan, *el-Fusûlu'l-Mühimme fi Usûli'l-Eimme (Tekmiletu'l-Vesail)*, birinci baskı, Kum: Müessesesi-i Maarif-i İslâmî-yi İmam Rıza (a.s), 1418.

Cevadî Âmulî, Muhammed b. Hasan, *Hidayetu'l-Ümme ila Ahkami'l-Eimme (a.s)*, birinci

baskı, Meşhed: Mecmeu'l-Buhûsi'l-İslamiyye, 1414.

Cevadî Âmulî, Muhammed b. Hasan, *Tafsilu Vesaili's-Şia ila Tahsili Mesaili's-Şeria*, birinci baskı, Kum: Müessesetu Âli Beyt (a.s), 1418.

Cezairî, Ni'metullah b. Abdullah, *Riyadu'l-Ebrar fi Menakibi'l-Eimmeti'l-Athar*, birinci baskı, Beyrut: Müessesetu't-Tarihi'l-Arabî, 1427.

Ebu Talib Mekkî, Muhammed b. Ali b. Atıyye el-Harisî, *Kuvvetu'l-Kulûb fi Muameleti'l-Mahub ve Vasfi Tarihi'l-Murid ila Makami't-Tevhid*, Tahkik, Zabt ve Tashih Basil Uyunu's-Sevd, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1417.

Esterâbâdî, Radıyuddin, *Şerhu'r-Radiy ale'l-Kâfiye*, Tahkik, Tashih ve Talik Yusuf Hasan Ömer, basım yeri belli değil: Müessesetu's-Sâdık, Tahra, 1395.

Fahrudin Razî, Ebu Abdullah Muhammed b. Ömer, *Mefatihü'l-Ğayb*, üçüncü baskı, Beyrut: Dâru İhyai't-Turasi'l-Arabî, 1420.

Ferahidî, Ebu Abdurrahman Halil b. Ahmed, *Kitabu'l-Ayn*, Tahkik: Mehdi el-Mahzumî ve Samarâî, ikinci baskı, İran: Müessesesi-i Dâru'l-bahra, 1409.

Feyz Kâşânî, Muhammed Muhsin, *el-Vâfi*, birinci baskı, Isfahan: Kitabhane-i İmam Emirulmüminin Ali (a.s), 1406.

Gazalî, Muhammed b. Muhammed, *İhyau Ulûmi'd-Din*, Tercüme: Mueyyeddin Muhammed Harezmi, Tehran: İlmî ve Ferhengî, 1351.

Hatib Bağdadî, Ebubekir Ahmed b. Ali el-Hatib, *Tarihu Bağdad*, Dirase ve Tahkik Mustafa Abdulkadir Ata, Beyrut, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1418.

Hoî, Ebulkasım, *Mu'cemu'r-Ricali'l-Hadis ve Tafsilu Tabakati'r-Ruvat*, beşinci baskı, Tehran: Neşr-i Sakafetu'l-İslam, 1413.

- İclî, Ahmed b. Abdullah b. Salih, *Ma'rifetu's-Sikât*, el-Medine: Mektebetu'd-Dar, 1405.
- İbn Adıyy, Ebu Ahmed Abdullah b. Adıyy el-Cürcanî, *el-Kamil fi Dua'fai'r-Rical*, Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1409.
- İbn Asakir, *Tarihu Medineti Dimeşk*, Beyrut: Dâru'l-Fikr li't-Tabaa ve'n-Neşr ve't-Tevzi', 1415.
- İbn Asakir, *Tercemetu'l-İmami'l-Hasan (a.s)*, Beyrut: Müessesetu'l-Mahmudî l't-Tabaa ve'n-Neşr, 1400.
- İbn Ebi Hatim el-Razî, *el-Cerh ve't-Ta'dil*, Beyrut: Dâru İhyai't-Turasi'l-Arabî, 1371.
- İbn Ebi Şeybe el-Kufî, *el-Musannef*, Beyrut: Dâru'l-Fikr li't-Tabaa ve'n-Neşr ve't-Tevzi', 1409.
- İbn Ebi'l-Hadid, Abdulhamid b. Hibetullah, *Şerhu Nehci'l-Belağa li'bni Ebi'l-Hadid*, Tashih Muhammed Ebulfazl İbrahim, Kum: Mektebetu Ayetullah el-Mer'eşî el-Necef, 1404.
- İbn Hacer Askalanî, *Lisanu'l-Mizan*, Beyrut: Müessesetu'l-A'lamî li'l-Matbuât, 1390.
- İbn Hacer Askalanî, Şihabuddin Ahmed b. Ali, *Takribu't-Tezhib*, Dirase ve Tahkik Mustafa Abdulkadir Ata, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1405.
- İbn Hacer Askalanî, *Tehzibu't-Tezhib*, Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1404.
- İbn Hibban, Ahmed, *el-Sikât*, Haydarâbâd Hind: Müessesetu'l-Kütübi's-Sakafe, 1393.
- İbn Kesir, İsmail b. Ömer, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, birinci baskı, Beyrut: Dâru İhyai't-Turasi'l-Arabî, 1408.
- İbn Nema Hillî, Ca'fer b. Muhammed b. Ca'fer b. Hibetullah, *Zevbu'n-Nudar*, Kum: İntişarat-i Müessesetu'n-Neşri'l-İslamiyyi't-Tâbia li-Cemaati'l-Müderresin, 1416.
- İbn Sa'd, el-Tabakatu'l-Kübra, Beyrut: Dâru Sadr, tarihsiz.
- İbn Sa'd, *Tercemetu'l-İmami'l-Hasan (a.s) (min Tabakati İbn Sa'd)*, Tehzib ve Tahkik el-Seyyid Abdulaziz el-Tabatabâi, Kum: İntişarat-i Müessesese-i Âlu'l-Beyt (a.s) li-İhya't-Turas, 1416.
- İbn Şehrâşûb Mazenderanî, Muhammed b. Ali, *Menakibu Âli Ebi Talib (a.s)*, birinci baskı, Kum: Allame, 1379.
- Kadı Nu'man, Nu'man b. Muhammed Mağribî, *Deaimu'l-İslam ve Zikru'l-Helal ve'l-Haram ve'l-Kadaya ve'l-Ahkam*, ikinci baskı, Kum: Müessesetu Âli'l-Beyt (a.s), 1385.
- Keşşî, Muhammed b. Ömer, Ricalu'l-Keşşî-İhtiyaru *Ma'rifeti'r-Rical*, Tashih: Muhammed b. Hasan Tûsî ve Hasan Mustafavî, Müessesese-i Neşri-Danışgah-i Meşhed, 1409.
- Kuleynî, Muhammed b. Ya'kub b. İshak, *el-Kâfi* (el-İslamiyye baskısı), dördüncü baskı, Tehran: Dâru'l-Kütübi'l-İslamiyye, 1407.
- Kummî, Abbas, *Elkeni ve'l-Elkab*, basım yeri belli değil, yayıncı belli değil, tarihsiz.
- Kureşî, Bâkır Şerif, *Hayatu'l-İmami'l-Hasan b. Ali (a.s)*, Beyrut: Dâru'l-Belağa, 1413.
- Ma'ruf el-Hasanî, Haşim, *Siretu'l-Eimmeti'l-İsna Aşere (a.s)*, Necef: El-Mektebetu'l-Haydariyye, 1382.
- Meclisî, Muhammed Bâkır b. Muhammed Taki, *Biharu'l-Envari'l-Camia li-Düreri Ahbari'l-Eimmeti'l-Athar* (Beyrut baskısı), ikinci baskı, Beyrut: Dâru İhyai't-Turasi'l-Arabî, 1403.
- Meclisî, Muhammed Bâkır b. Muhammed Taki, *Mir'atu'l-Ukûl fi Şerhi Ahbari Âli'r-Resul*, ikinci baskı, Tehran: Dâru'l-Kütübi'l-İslamiyye, 1404.
- Meclisî, Muhammed Taki, *Ravzatu'l-Muttakin fi Şerhi Men La Yahduruhu'l-Fakih* (Kadime baskısı), ikinci baskı, Kum: Müessesese-i Ferhengi-yi İslamî-yi Kuşanbur, 1406.
- Mes'udî, li b. el-Hüseyyin, *Murucu'z-Zeheb*, ikinci baskı, Dâru'l-Hicre, 1409.

- Mikdad Suyuñ, *el-Tenkahu'l-Râi'li-Muhtasari's-Şerai'*, Tahkik: el-Seyyid Abdullatif el-Hüseyin el-Kuh Kemerî, Kum: Mektebetu Ayetullahi'l-Uzma el-Mer'eşî el-Necefi el-Âmmeti'l-Mukaddese, 1404.
- Mizzî, Cemaluddin Yusuf, *Tehzibu'l-Kemal*, Tahkik: Beşar Avvad Ma'ruf, Beyrut: Müessesetu'r-Risale, 1406.
- Murtazavî, Seyyid Muhammed, "Nakd ve Berresi-yi Rivayat-i Merbute be Mıtlak Buden-i İmam Hasan (a.s)", *Mecelle-i İlmî-yi Pejuheşi-yi Mutalaat-i İslamî*, sayı 76, Şemsi 1385.
- Müfid, Muhammed b. Muhammed, *el-İrşad fi Ma'rifeti Hucecillahi ale'l-İbad*, Tashih: Müessesetu Âli'l-Beyt (a.s), Kum: İntişarat-i Kongre-i Şeyh Müfid, 1413.
- Necaşî, Ahmed b. Ali, *Ricalu'n-Necaşî*, altıncı baskı, Kum: Müessesetu'n-Neşri'l-İslamiyyi't-Tabia li-Cemaati'l-Müderresin, Şemsi 1365.
- Nesaî, *el-Duafa ve'l-Metrukin*, Beyrut: İntişarat-i Dâru'l-Ma'rifet li't-Tabaa ve'n-Neşr ve't-Tevzi), 1406.
- Nevevî, Ebu Zekerıyya Yahya b. Şeref b. Müri, *Şerhu'n-Nevevî alâ Sahihi Müslim*, ikinci baskı, Beyrut: Dâru İhyai't-Turasi'l-Arabî, 1392.
- Nurî, Hüseyin b. Muhammed Taki, *Müstedreku'l-Vesail ve Müstenbitu'l-Mesail*, Tashih: Müessesetu Âli'l-Beyt (a.s), Kum: Müessesetu Âli'l-Beyt (a.s), 1408.
- Resulî Mahallaî, Seyyid Haşim, *Zindeganî-yi İmam Hasan-i Mücteba (a.s)*, dokuzuncu baskı, Tehran: Defter-i Neşr-i Ferheng-i İslamî, 1389.
- Saduk, Ebu Ca'fer Muhammed b. Ali b. Hüseyin b. Musa b. Babeveyh, *Uyûnu Ahbari'r-Rıza (a.s)*, Tashih: Hüseyin el-A'lamî, Beyrut: Metabiu Müesseseti'l-A'lamî, 1404.
- Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefiyat*, Tahkik: Ahmed el-Arnaut ve Türkî Mustafa, Beyrut: Dâru İhyai't-Turas, 1420.
- Sealebî, Ebu Mansur, *el-Letaif ve'z-Zeraif*, Beyrut: Dâru'l-Menahil, tarihsiz.
- Seyyid Radyıy, Muhammed b. Hüseyin, *Nehcu'l-Belağa*, Tercüme: Ca'fer Şehidî, ondördüncü baskı, Tehran: İlmî ve Ferhangî, Şemsi 1378.
- Seyyid Radyıy, Muhammed b. Hüseyin, Şerh-i Subhi Salih, Tahkik: Feyzu'l-İslam, birinci baskı, Kum: Hicret, 1414.
- Suyuñ, Celaleddin, *el-Camiu'l-Sağir*, Beyrut: Dâru'l-Fikr li't-Tabaa ve'n-Neşr ve't-Tevzi', 1401.
- Suyuñ, Celaleddin, *Tarihu'l-Hulefa*, Beyrut: Metabiu Me'tuki İhvan, tarihsiz.
- Şamî, Yusuf b. Hatim, *el-Dürü'n-Nazim fi Menakibi'l-Eimmeti'l-Lehamim*, birinci baskı, Kum: Camia-i Müderresin, 1420.
- Şehidî, Seyyid Ca'fer, *Tarih-i Tahlilî-yi İslam*, kırkdokuzuncu baskı, Tehran: Merkez-i Neşr-i Danişgahî, Şems 1392.
- Taberî, Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerir, *Tarihu't-Taberî (Tarihu'l-Ümem ve'l-Müluk)*, Tahkik: Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, Beyrut: Dâru't-turas, 1387.
- Takizade Daverî, Mahmud, *Tasvir-i İmamân-i Şia der Dairetulmearif-i İslam*, Kum: Müessesesi-Şiaşinasi, Şemsi 1385.
- Tûsî, Muhammed b. Hasan, *el-Emalî*, Kum: Dâru's-Sekafe, 1414 [a].
- Tûsî, Muhammed b. Hasan, *el-Ğaybe*, Tashih: İbadullah Tehranî ve Ali Ahmed Nasih, Kum: İntişarat-i Dâru'l-Mearifi'l-İslamiyye, 1411.
- Tûsî, Muhammed b. Hasan, *el-Hilaf*, Kum: İntişaratu Müesseseti'n-Neşri'l-İslamiyyi't-Tabia li-Cemaati'l-Müderresin, 1414 [b].

- Tûsî, Muhammed b. Hasan, *Fihristu Kitabi'ş-Şia ve Usûlihim ve Esmâu'l-Musannifin ve Ashabi'l-Usûl*, Kum: İntişarat-i Sitare, 1420.
- Tûsî, Muhammed b. Hasan, *İhtiyaru Ma'rifeti'Rical (Rical-i Keşşî)*, Kum: Naşir Müessesetu Âli Beyt (a.s) li-İhyai't-Turas, 1404.
- Tüsterî, Muhammed Taki, *Risale fi Tevarihî'n-Nebi ve'l-Âl*, Kum: Camia-i Müderresin, 1423.
- Ya'kubî, Ahmed b. Ebi Ya'kub, *Tarihu'l-Ya'kubî*, Beyrut: Dâru Sâdır, tarihsiz.
- Zehebî, Şemsudin Muhammed b. Ahmed, *Mizanu'l-İ'tidal*, Tahkik Ali Muhammed el-Becavî, Beyrut: Dâru'l-Ma'rifet, 1382.
- Zehebî, Şemsudin Muhammed b. Ahmed, *Siyeru A'lami'n-Nubela*, Beyrut: Müessesetu'r-Risale, 1413.
- Zehebî, Şemsudin Muhammed b. Ahmed, *Tarihu'l-İslam*, Beyrut: Dâru'l-Kitabi'l-Arabî, 1407.